

ATAYURTTAN ANAYURDA DEVE FOLKLORU

Tarihi kaynaklardan Orta Asya'da "hayvan üslûbunun", ilk defa göçebe Türkler arasında ortaya çıktığı ve az zamanda Altaylar'dan Kafkaslar'a kadar yayıldığını görmekteyiz. (DİYARBEKİRLİ: 158) Bu üslubun ortaya çıkmasıyla birlikte meydana getirilen hemen hemen her sanat eseri üzerinde muhtelif hayvan figürleri ve kabartmaları da yer almaya başlayacaktır.

"Hayvan üslubunun" Türk içtimai hayatında bu kadar geniş yer tutması tesadüfi değildir. Birçok Türk boyu, "köklerinin belirli bir hayvandan türediğine inanmaktaydılar." (DİYARBEKİRLİ: 155) Söz gelimi Göktürkler, kurttan çoğaldıklarına inanıyorlardı.

"Hayvan üslûbunun" esas itibariyle bir "inancın" (ROUX: 74) ifadesi olduğunu ve bu alandaki oluşturulan eserlerin önemli bir kısmında din ile sıkı rabitalar olduğunu da gözden uzak tutmamak gerekiyor. Aksi taktirde yanlış kanaatlere varmak mümkündür.

Göçebe Türk toplumunun sosyal ve iktisadi hayatında, at ve koyun kadar olmasa bile, yine de mühim bir yer tutan deve, bu sahada çalışan araştırmacıların nazari dikkatinden kaçmış olmalı ki eserlerinde bu konuya fazla yer ayırmamışlardır. Oysa deve, eski Türklerce bilinen ve sürülerine daima dahil ettikleri bir hayvandı. Eski Türkler deveye genellikle "Tive" (SEYİRCİ: 327) derlerdi. Hun Sanatkarları, nadiren de olsa yırtıcı hayvanların deveye saldırma sahnelerine yer vermişlerdir (DİYARBEKİRLİ: 158). Bilhassa Göktürkler çağında, çift hörgüçlü develerin, figürler halinde kaya ve duvar üzerine sıkça işlendiğini görmekteyiz. (ÖGEL: 120).

İpek Yolu güzergahında yer alan Uygurlar ise, çin ile olan ticari münasebetleri geliştirirken, onların "deve kervanlarından" büyük ölçüde etkilenmiş olmalı ki kalabalık deve sürülerine mâlik idiler. Öyle ki, Uygurların develerini güden "Celayir kabilesi," kendilerini diğer Türk boylarından imtiyazlı görüyordu (ÖGEL: 120). Kırgızlar, deve beslemelerine rağmen onun etini yemezlerdi (ŞEŞEN: 88). Oğuzlar ise en çok koyun, at ve deve beslerlerdi (ŞEŞEN: 88).

Timur SİLİ

Tarih Araştırmacısı

Öte yandan Orta Asya Türkleri, konar göçer durumlarda ve savaş hallerinde ağır yükleri taşımak ve derin suları geçmek için "deve arabasından" (ÖGEL: 131) geniş ölçüde istifade etmişlerdir. At ve koyundan sonra gelen devenin, "Dede Korkut Hikayeleri'nde de geçtiğini görmekteyiz.

Türkler Anadolu'yu yurt edindikten sonra da bilhassa göçebe Türkmenler, hayat tarzlarının bir gereği olarak, deveden faydalanmışlardır. Anadolu'da kullanılan develer genellikle "Afrika develerinin çiftleşmesi sonucu doğan melez ve genelde tek hörgüçlü develerdir" (SEYİRCİ: 327).

Selçuklulardan sonra Osmanlılar'ın da "deveyi" muhtelif sahalarda ve bilhassa askeri amaçla kullandıkları anlaşılmaktadır. I. Dünya savaşı esnasında Suriye, Sina, Filistin ve Irak cephelerinde "lojistik" amaçla kullanılmış; ayrıca hızlı koşan "hecin" develerinden bir süvari alayı oluşturulmuştur. (BÜYÜK LÜGAT ve ANSİKLOPEDI 613)

Anadolu'da İslamiyetin yayılması ile beraber, eski Türk toplumunda mühim bir yeri olan "hayvan tasvirleri", artık yerini çoğunlukla el sanatlarına bırakacaktır. Bununla beraber, İslamiyetin tesiri Anadolu'nun her yerinde aynı olmadığından, yerleşik düzene geçen ahalide, "dini duygu" nispeten güçlü olduğu halde, ücra köşelerde ve dağlık alanlarda islam dininin sanata önemli bir etkisi olmamıştır. Bu durumun canlı örneğini, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde mezar anıtı olarak dikilen ve mevcudiyetini günümüzde de koruyan koç-koyun ve at heykel mezar taşları oluşturmaktadır (SİL: 60-65).

Eski Türk toplumuna özgü olan bu tür geleneklerin İslamiyet sonrası da bir nebze şekil ve mahiyet değiştirerek, Anadolu'daki güçlü mevcudiyetini korumuş olması bu görüşümüzü teyit etmektedir: Dolayısıyla Türk içtimai hayatında mühim bir yer tutan deve; Anadolu insanının folklorunda hak ettiği yeri almakta gecikmeyecektir. Nitekim, deve ile ilgili fıkra, mani ve atasözleri sözlü ve yazılı edebiyatımızda geniş bir yer tutmaktadır. Bundan başka Anadolu kadını, dokuduğu halıya, kilime deve motifini büyük bir zevkle işlemiştir. Yine "Türkmen kızının" çeyizinde deve

kompozisyonu mühim bir yer tutar (SEYİRCİ: 326). Bugün Sivas, Erzurum, Kars, İğdır, Ağrı ve Antalya yörelerinde dokuma halıların hemen hepsinde stilize "deve motifi" mevcuttur. Yeri gelmişken kullanım alanı açısından "deveyle" ilgili birkaç hususa değinmek gereği vardır.

a. Mezar Taş Olarak Deve Heykeli

Deve kabartması ve heykelinin mezar taşları olarak "Türk Folkloru'nda" yerini alması oldukça enterasan ve düşündürücü olsa gerek. Zira, devenin halı, kilim, el sanatlarında ve "seyirlik oyun" geleneklerimizde güçlü mevcudiyeti biliniyordu ama; onun mezar taşı olarak kullanılacağı tahmin edilmiyordu. Bu hadiseyi tespit ettiğimizde biz de oldukça şaşırmiştık. Ancak, araştırmalarımızı derinleştirdikçe, hiç de öyle şaşılacak bir durumun olmadığını anladık. Çünkü, daha önceleri birçok araştırmacı tarafından Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da koç-koyun ve atla ilgili heykel mezar taşları tespit edilmiş ve ilim alemine duyurulmuştu. Bu nedenle deve heykelinin olamaması için de görünürde hiç bir sebep yoktu (ARAMAĞARALI).

Bununla beraber islam etkisi altına giren Anadolu mezarlıklarında nasıl olup da böyle mezar taşlarının yer aldığı sorusu akla gelebilir. Bu tür mezar taşlarının, daha çok eski Türk geleneğini hâlâ devam ettirmekte olan "Türkmenlerce" yaptırılmış olduğu kanaati bizde kuvvetle mevcuttur. Bugün için o bizi, geçmiş manasına göre değil, daha çok bugünkü hususiyetine göre ilgilendirmelidir. Geçmişte yapılan bu tür heykeller hiçbir zaman halkın bugünkü felsefesini yansıtamaz. Bundan dolayıdır ki, bu tür mezar taşları geçmiş karakterlerini taşımaktan çok uzak olup, islami düşünce ile ayrılık teşkil etmeyen bir mana kazanmıştır (İŞVANOĞLU).

Sözünü etmeğe çalıştığımız ve Anadolu'da bir eşine daha rastlanmayan "deve heykeline", İğdır'ın Karakoyunlu ilçe mezarlığında tesadüf ettik. Söz konusu devenin kafası koparılmış olup, nerede olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Halk bilimci nizamettin Onk, bu heykelin kafasının, 1918'de yöreyi işagale yeltenen Ermeni çetelerce,

Türklerin mühim bir tapınağı zannedilerek kırılmış olduğunu söylemektedir (ONK: 119).

"Deve heykelinin" üzerindeki tarihi ve yazıyı okumak da son derece güçtür. Zira, yazıyı yazan şahsın, eski yazıyı peki iyi bilmediği veya cahil bir kişi olduğu yazının karakterinden anlaşılmaktadır. Buna rağmen bilir kişilerden deve heykelinin yaklaşık 250 senelik bir geçmişe sahip olduğunu öğrendik. Son derece kötü yazılmakla beraber, mezar taşının üzerinde, "Ali Velvechu Filillah" yani "Ali ki, yüzü Allah'a doğrudur." ifadesi yer almaktadır. Aslında bu ifadeden, Ali'nin hakkın rahmetine kavuşmuş olduğu anlatılmak istenmektedir (Res.1). Yine mezar taşı üzerindeki kitabeden, defnedilen şahsın isminin Ali olduğunu anlamaktayız. Araştırmalarımız neticesinde merhumun "Caferi Mezhebi'nden" olduğunu öğrendik (AKICI).

Bir başka bilir kişinin anlattığına göre; mezarında "deve heykeli" bulunan şahıs deve ile sık sık bugünkü Ermenistan'ın başkenti olan "Erivan'a" ticaret için gidip geldiğinden ve bir nevi deve ile haşır neşir olduğundan dolayı, yakınlarınca hatırasını yaşatmak amacıyla dikilmiştir (ÇALIŞKAN). Eğer durum gerçekten anlatılanlar gibi ise, eski Türkler'deki ölen kişinin hayatta iken en çok sevdiği eşyaları ile beraber gömülmesi geleneği ile bu gelenek arasında büyük bir benzerlik var demektir. Bununla birlikte, sağlam bir senteze ulaşabilmek için ve deveye bu kadar önem verilmesinin sebebini anlayabilmek için onun özelliklerine bir göz atmamız gerekiyor; tatlı etiyle, iri cüssesiyle, dayanıklı, duygusal, uysal ve fedakar oluşuna göre deve, geçmişte ulu atalarımız tarafından "binek" olarak kullanılmıştır.

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi, yörede de dokunan halıların ve diğer el işlemelerinin üzerinde "deve motifine" sıkça rastlanması, görüşümüzü teyit edecek niteliktedir.

İğdır'ın Aralık İlçesine bağlı Orta köyü'nde ikâmet eden ve 90 yaşında bulunan Güvercin Kaya'nın yorumuna göre; el işlemelerindeki "deve motifi"daha çok melekler kadar saf, temiz ve günahsız bir insanı, mezar anıtı olarak dikilen deve heykeli ise masum bir "seyiti" temsil etmektedir.

Yapılan bu görüşler ışığında, mezarında deve heykeli yer alan bir şahsı iri cüsseli, yumuşak huylu olduğunu, çıkarlarını şahsi çıkarlarından üstün tuttuğunu ve geride önemli eserler bıraktığını cesaretle söyleyebiliriz. Özetle deve heykeli fedakarlığın timsali olarak dikilmiştir.

İğdır ve çevresinde "deve heykelinin", koç-koyun ve at heykeli kadar rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Buna sebep halk nezdinde, devenin yiğitliği, mertliği ve cesareti hatırlatan bir yönünün bulunmayışındır. Bundan dolayı yöre halkı, deve yerine "şecaatin" remzi olan "koç-koyun" heykelini dikmeği yeğlemiştir. Yörede, koç-koyun heykeli dikme geleneği bugün varlığını koruduğu halde, deve heykeli bir gelenek olmaktan çıkarılmıştır.

b. Deve ile İlgili Özlü Sözler

Türkçe'de "deve" ile ilgili derbi meseller, fıkralar ve maniler oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Burada birkaç misal vermekle yetinilmiştir.

- Deveyi yardan uçuran bir tutam ottur.
- Kiminin devesi, kiminin duası
- Derdi olmayan deveyi görmez.
- Deve deveden geviş, gız gızdan nakış öğrenir.
- Deve, deve yerine çöker.
- Yiğidi ar, deveyi zelber öldürür.
- Deveye diken, insana kötülük eden yararır.
- Deveye ot gerekli olursa, boynunu uzatır.
- Deve hacca gitmekle hacı olmaz.
- Deveden büyük fil var.
- Deve sahibi şan sahibi, koyun sahibi mal sahibi
- Cahile söz anlatmak, deveye hendek atlatmaktan iyidir.
- Devenin derisi eşeğe yük olur.
- Devenin ahı kimseye kalmaz.
- Devenin başını koymuşlar bohçaya, yuvarlanmış düşmüş.

- Deve tüyünü değiştirir, huyunu değiştirmez.
İğdir ve Nahçıvan yöresinde deve ile ilgili bir de mani söylenmektedir;

Deve haradan gelir

Koç haradan gelir

Gohunuza gurban olum

Gohunuz haradan gelir

Bu misalleri çoğaltmak mümkündür.

c. Halk Oyunları nda Deve Figürleri

Prof. Dr. Metin And (AND: 43-47) ve Musa Seyirci (SEYİRCİ: 65)"nin yaptıkları incelemelerden, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yapılan düğün törenlerinde oynanan oyunların birçoğunun hayvan figürleri taşıdığını ve bilhassa bu oyunlarda "deve figürünün" mühim bir yer tuttuğunu öğrenmekteyiz.

d. Deve Donanımları

Konar göçer Türkmenlerin yaşam tarzında mühim bir yer tutan devenin, süslenmesi ve donanımı da ayrı bir öneme sahiptir. Göç mevsimi geldiğinde büyük bir özenle develer hazırlanır ve bir "gelin" gibi süslenir ve ancak ondan sonradır ki göç hareketi başlar.

Deve ile ilgili donanımları şu başlıklar altında toplayabiliriz;

1. Havut: Devenin sırtına konan önemli bir donanımdır.

2. Halik (palan): Umumiyetle küçük develere vurulur. Bir nevi "havutun" basit bir şeklidir.

3. Deve Başlığı: Renkli iplerle dokunan kolonlardan ve keçeden oluşur.

4. Deve Çulu: Deveyi soğuktan korumak için "ortası delikli deve çulu hörgücünden gerilerek deveye giydirilir" (SEYİRCİ: 332).

5. Cepken: Güreştirilen develerin ön tarafına dikilen ceptir.

6. Çuvallar-Farda: Daha çok göç esnasında kullanılan bir donanımdır. Göç sırasında en öndeki deveye vurulan bir çuvaldır.

7. Deve Çanları: Devenin mühim donanımlarından bir olup, çeşitlilik gösterir.

8. Deve Kolanları: Önemli bir donanım olup göğbet kolunu, döş kolunu ve kasık kolunu olmak üzere üç kısımdan oluşur.

9. Deve Önlüğü: Genellikle erkek develerin boynuna takılır ve muhtelif renklerden oluşan bir dokumadır (EREN: 356).

Sonuç

Atayurttan Anayurda kadar uzanan geniş bir sahada "Deve" konusunu izaha çalıştık. Bunda ne ölçüde başarılı olduk bilemiyoruz. Ancak folklorumuzun mihenk taşlarından birini oluşturduğuna inandığımız bu mevzu, "Türk Kültür hayatında" mühim bir yer tutmaktadır.

Orta Asya'da doğup gelişen "hayvan üslubu" içerisinde devenin de mevcut olduğunu ve bu üslubun göç yoluyla Anadolu'ya kadar ulaşarak, Anadolu insanının ellerinde şekillendiğini ve el işçiliğinden mezar taşına varıncaya kadar zengin bir kültür hazinesi halinde karşımıza çıktığını, görmekteyiz. Bilhassa, İğdir'ın Karakoyunlu İlçesindeki "deve heykelinin" bilinenden öteye geçerek, meseleye yeni bir boyut kazandıracağını ümit etmekteyiz.

Sonuç olarak, eski Türklerce ehemmiyeti bilinen devenin "Anadolu'da tezahür etmesinin tesadüf olmadığını" Orta Asya Türkleri, Selçuklular ve Osmanlılar tarafından "lojistik" amaçla kullanıldığını, daha sonra mezar taşı ve el işçiliğinde varlığını koruduğunu ve korumağa da devam ettiğini söylemek istiyoruz...

KAYNAKLAR

- AND, Metin
1983
"Anadolu Halk Dansları ve Tiyatrosunun Özellikle Hayvan Benzetmeleri Bakımından Asya Kökenleri" **II. Milletleraras Türk Folklor Bildirileri, c III., Büyük Lügat ve Ansiklopedi c III**, İstanbul.
- DIYARBEKİRLİ, Nejat
1969
"Türk Sanatının Tarihsel Kaynaklarına Doğru" **Türk Sanat Tarihi Araştırmalar ve İncelemeleri** İstanbul.
- EREN, A. Naci
1979
"Deve Donanımları ve Deve ile ilgili Bilgiler", **Türk Folkloru Araştırmalar**, s. 356.
- KARAMAĞRALI, Beyhan
1993
Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezar Taşlar, Ankara.
- ONK, Nizamettin
1972
"Nevruz Bayramı," **Türk Kültürü, cx**, s. 119
- ÖGEL, Bahaeddin
1991
Türk Kültür Tarihine Giriş, I, Ankara.
- RIŞVANOĞLU, Mahmut
1992
Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, İstanbul.
- ROUX, Jean-Paul
1972
Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımından Anlamı" **Türk Kültürü El Kitab**, el I, Kısım la, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- SEYİRCİ, Musa
1986
"Deve Folkloru ve Güney Göçerlerinde Deve Donanımları" **III. Milletleraras Türk Folklor Kongresi Bildirileri** ev İzmir.
-
Fethiye'de Arap-Kad Oyunu; Türk Folkloru, s. 65, İstanbul.
- SİLİ, Timur
"Bir Orta Aasya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezar Taşları." **Bilig, s. 1.**

Kaynak Kişiler

ŞEŞEN, Ramazan (Haz.)

1975

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, İstanbul

Cemalettin Çalışkan, Karakoyunlu İlçesi Belediye Başkanı (İĞDIR)

- Güvercin Kaya, Ortaköy 1885, Doğumlu, (Aralı k-İĞDIR)

- Abbas Akıcı, 1899 Doğumlu, Hakmehmet Köyü (İĞDIR)

- Rahim Aytekin, 1912 Doğumlu, Ortaköy (İĞDIR)

- Sadık Aslantürk, 1918 Doğumlu, (Aralık-İĞDIR)

- Abbas Ud, 1903 Doğumlu, Hakmehmet Köyü (İĞDIR)

- Fahrettin Alay, (İĞDIR)